

Katarzyna Barwicka, katarzynabarwicka@gmail.com,
Akademia Wychowania Fizycznego we Wrocławiu

Veer Yatra jako przykład działalności turystycznej umożliwiającej realizację turystyki militarnej w Indiach

Słowa kluczowe: turystyka militarna; turystyka w Indiach; Veer Yatra

Abstrakt:

W ostatnich latach zauważyć można rosnące zainteresowanie turystyką militarną, z czym związane jest powstawanie przedsięwzięć turystycznych, które ułatwiają jej realizację. Celem artykułu jest zbadanie potencjału działalności turystycznej Veer Yatra jako przedsięwzięcia umożliwiającego realizację turystyki militarnej w Indiach. W badaniach oparto się na studiach literaturowych oraz na materiale uzyskanym przy użyciu metody wywiadu oraz metody obserwacji (głównie obserwacji uczestniczącej). Uzyskane wyniki potwierdziły hipotezę, iż Veer Yatra jest pionierskim przedsięwzięciem turystycznym na skalę krajową, które przyczynia się do popularyzacji turystyki militarnej w Indiach.

Wprowadzenie

Dynamiczny rozwój i wciąż rosnące zainteresowanie turystyką przyczyniło się do powstania licznych jej rodzajów oraz form. Niektóre z nich mają mocno wyspecjalizowany charakter i uprawiane są przez określone grupy turystów. Do jednej z takich specyficznych form można zaliczyć turystykę militarną, w tym różne jej odmiany (np. militarną turystykę kulturową, turystykę historyczno-militarną, itd.). Będąc pochodną turystyki kulturowej, turystyka militarna jest tworem postmodernistycznym [Kowalczyk 2008, s. 28], któremu w ostatnich latach towarzyszy większe zainteresowanie potencjalnych uczestników.

Niniejszy artykuł stanowi studium wybranego przypadku – przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra, które przez swoją działalność umożliwia realizację turystyki militarnej w Indiach, również w zakresie militarnej turystyki kulturowej.

Veer Yatra to inicjatywa turystyczna zapoczątkowana przez władze indyjskiego Przedsiębiorstwa MESCO. Uprawianie turystyki militarnej możliwe jest przez korzystanie z oferty przedsięwzięcia składającej się z ośmiu produktów turystycznych. Wybór tej inicjatywy jako studium przypadku uzasadnia się unikalnością przedsięwzięcia w skali całego kraju. Veer Yatra opiera się na zróżnicowanej ofercie turystycznej, a także wykorzystuje potencjał militarny stanu Maharashtra jako regionu, na którym zlokalizowano wiele obiektów historycznych mających powiązania z wojskowością.

Jego wartość jest wysoka, gdyż realizuje ono niezwykle pożyteczne zadania, w tym takie, które odwołują się do sfery kulturowej. Wśród najważniejszych należy wymienić np.:

- poszerzanie wiedzy historycznej turystów na temat miejsc i obiektów związanych z wydarzeniami militarnymi, np. poprzez organizację wycieczek do słynnego Fortu Raigad, gdzie w 1818 roku miał miejsce jeden z przełomowych ataków brytyjskich wojsk pod dowództwem pułkownika Prarther'a [www.raigadfort.in/p/raigad-fort-history.html, 12.12.2017];
- edukację turystów pod kątem wiedzy wojskowej, np. poprzez prezentację technik militarnych, używanego sprzętu, itp.;
- uwzględnienie jednej z zasad koncepcji rozwoju zrównoważonego, a dokładniej: zapewnienia korzyści materialnych i niematerialnych lokalnym mieszkańcom i poprawienie jakości ich życia poprzez zatrudnianie kombatantów, byłych wojskowych

oraz wdów po poległych żołnierzach. Pomocą tą objęto ok. 30 000 żołnierzy (wg informacji Przedstawiciela ds. Turystyki MESCO);

- dysponowanie obiektami turystycznymi w trzech punktach stanu indyjskiego Maharashtra: w Mahad i Alibaug – z możliwością zakwaterowania, oraz w Pune – gdzie znajduje się siedziba MESCO, a także m.in. Muzeum Wojenne;
- Veer Yatra to największe i najważniejsze przedsięwzięcie służące w znaczącej mierze realizacji militarnej turystyki kulturowej w Indiach, uwzględniając możliwość jej realizacji przez turystów zagranicznych (choć obecnie w zdecydowanie ograniczonym wymiarze).

Biorąc pod uwagę wymienione powyżej działania stwierdzono, że Veer Yatra stanowi interesujące przedsięwzięcie turystyczne dla rozważań dotyczących rozwoju militarnej turystyki kulturowej w Indiach, co dostarczyło bodźca do przeprowadzenia badań dotyczących owej działalności.

Metodologia badań

Celem artykułu jest określenie potencjału inicjatywy turystycznej Veer Yatra jako działalności umożliwiającej realizację turystyki militarnej w Indiach. Veer Yatra, będąc pionierskim przedsięwzięciem tego typu w skali krajowej, stanowi narzędzie pomocne w popularyzowaniu militarnej turystyki kulturowej.

Metodologia badań wybranego przypadku obejmuje cztery etapy, w których wykorzystano różne metody i techniki badawcze. Etapy te obejmują kolejno:

1. Przegląd literatury krajowej i zagranicznej.

W celu określenia tematyki badawczej dotyczącej studiowanego przypadku, podjęto analizę literatury pod kątem zagadnień związanych z turystyką militarną. Umożliwiło to wstępne usystematyzowanie wiedzy opisującej zjawiska pokrewne temu rodzajowi turystyki, unikając tym samym błędnego utożsamienia niektórych z nich (np. dokonano oddzielenia turystyki historyczno-militarnej od turystyki wojennej, uznawanej często za patologiczną formę turystyki kulturowej będącej wynikiem pewnego rodzaju fascynacji śmiercią [Kowalczyk 2008, s. 44]. Rezultatem tego działania było stworzenie przeglądu definicji najważniejszych pojęć związanych z turystyką militarną (tab. 1).

2. Przeprowadzenie wywiadów kwestionariuszowych

Podczas badań terenowych w październiku 2017 roku w stanie Maharashtra w Indiach, przeprowadzono dwa wywiady kwestionariuszowe. Głównym celem było uzyskanie informacji o charakterze eksperckim od osób odpowiedzialnych za kierowanie przedsięwzięciem Veer Yatra. Wywiady przeprowadzono w siedzibie MESCO, zlokalizowanej w miejscowości Pune. Rozmówcami były osoby z sekcji odpowiedzialnej za realizację turystyki w ramach działalności Veer Yatra oraz Przedstawiciel ds. Turystyki MESCO.

3. Wykorzystanie metody obserwacji

Kolejnym krokiem w procedurze badawczej było przeprowadzenie badań empirycznych z wykorzystaniem metody obserwacji, w związku z którymi Autorka przebywała w obiektach i miejscach udostępnionych dla turystów w ramach działalności Veer Yatra. Przykładowo, na terenie Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego zastosowano technikę obserwacji ukrytej i uczestniczącej. Jako kryterium selekcji spostrzeżeń związanych z celem obserwacji, obrano elementy realizacji turystyki militarnej, które powiązane są z wymiarem kulturowym. W tym celu wykorzystano narzędzie badawcze, jakim jest tabela 1. z opracowanymi definicjami pojęć występujących w kontekście turystyki militarnej.

4. Ocena głównych produktów turystycznych Veer Yatra pod kątem występowania elementów militarnej turystyki kulturowej

Oceny dokonano na podstawie kryteriów zawartych w definicji militarnej turystyki kulturowej, wg Mikosa von Rohrscheidta [2008, s. 115].

Dzięki informacjom uzyskanym w trakcie wywiadów kwestionariuszowych, a także podczas bezpośredniej obserwacji wybranych atrakcji oferowanych w ramach Veer Yatra, zgromadzono materiał badawczy, który poddano analizie szczegółowej i przedstawiono w kolejnej części artykułu.

Konceptualizacja pojęć

Aby można było lepiej opisać analizowany w artykule przypadek, dokonano wstępnego przeglądu definicji pojęć związanych z szeroko pojętą turystyką militarną. Obecnie istnieje wiele różnych form turystycznych powiązanych z aspektem militarnym: np. militarna turystyka kulturowa [Mikos von Rohrscheidt 2008, s.115], turystyka historyczno- militarna [Kowalczyk 2008; 2009], turystyka pól bitewnych (ang. *battlefield tourism*) [Prideaux 2007, s. 17-28]; turystyka z elementami działań i obiektami o charakterze militarnym (w znacznej mierze oparta na turystyce aktywnej i przygodowej), i inne.

Militarna turystyka kulturowa to pewna odmiana turystyki militarnej, w której podstawowe kryterium stanowi „kulturowy charakter walorów wybieranych przez preferującą ją grupę turystów” [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14]. Militarną turystyką kulturową nazwiemy wszystkie podróże, które mają na celu dostarczenie wartości edukacyjnych i wywołanie osobistych doświadczeń. W podróżach tych kluczowym czynnikiem skłaniającym do podjęcia decyzji o uczestnictwie, a równocześnie istotną część programu stanowi „(...) zwiedzanie miejsc oraz obiektów o charakterze obrotnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy.” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s.115].

Turystyka historyczno-militarna opisywana jest jako wszelkie formy turystyki, które związane są z odwiedzaniem miejsc dawnych bitew, obiektów wojskowych (byłych i obecnych), muzeów wojskowych, miejsc związanych z wybitnymi dowódcami, miejsc prezentujących dawne techniki wojskowe, a także związane z historią wojskową wydarzenia, prezentujące inscenizacje dawnych bitew oraz elementów wojskowości, itp. [Kowalczyk 2009, s. 288]. Autor zauważa, że spektrum motywacji turystów podejmujących aktywność w zakresie turystyki historyczno-militarnej jest szerokie, a sama forma spełniać może przeróżne funkcje (np. funkcję historyczno-edukacyjną, komemoratywno-martyrologiczną, polityczno-ideologiczną, kulturalno-rozrywkową, rekreacyjno-sportową, przygodową). W turystyce historyczno-militarnej akcent położony jest na historyczno-edukacyjny aspekt aktywności turystycznej, który przede wszystkim poszerza wiedzę historyczną turysty i zaspokaja jego potrzeby poznawcze.

Analiza ofert turystyki militarnej pozwala zauważyć, iż pod tą nazwą wiedza historyczna promowana jest raczej na pozycji drugoplanowej, a niekiedy ograniczona zostaje jedynie do nazwy i opisu działalności organizatora turystycznego, widniejącej w folderach i przewodnikach turystycznych. W tego typu działalnościach, określanych deklaratywnie „turystyką militarną”, na pierwszym planie stawia się zaangażowanie uczestnika w różnego rodzaju aktywności ruchowe (czasem „reżyserowane” i noszące znamiona „przygody”), które mają wywołać silne emocje oraz dostarczyć aktywnego wypoczynku, integracji grupowej lub po prostu „przypływu adrenaliny”. Wykorzystują one miejsca, obiekty czy też elementy infrastruktury wojskowej w celach stworzenia produktu turystycznego, który ma za zadanie przede wszystkim zapewnić „dreszczyk emocji” i kreować dla turysty przygodę. Obiekty promujące tego typu aktywności nie wpisują się jednak w naukową definicję turystyki militarnej powiązanej aspektem kulturowym, mimo że niezaprzeczalnie cieszą się

one dużą popularnością wśród kolejnych grup zapalonych turystów. Takie formy aktywności przyciągają szczególnie turystów konwencjonalnych, podróżujących w licznych grupach (tzw. „masach”) i nie mających konkretnie obranego motywu poznawczego jako wiodącego w realizacji swoich podróży.

Przykładem tego typu przedsięwzięć w Indiach może być np. Empower Activity Camps, czyli obozy, gdzie organizowany jest aktywny wypoczynek na świeżym powietrzu (tzw. *outdoor activities*) z wykorzystaniem technik wojskowych w grach integracyjnych, a także sprzętu militarnego oraz czasem obiektów wojskowych. Przedsięwzięcie to realizowane jest głównie na terenie miejscowości Sutarwadi w stanie Maharashtra. Choć obozy te cieszą się ogromną popularnością wśród turystów (przeważnie krajowych, ale niekiedy również zagranicznych), to należy zaznaczyć, że taka działalność nie klasyfikuje się jako turystyka militarna uwzględniająca aspekty kulturowe (w rozumieniu definicji).

Aby lepiej zrozumieć zjawisko turystyki militarnej oraz wyjaśnić pojawiające się w jej kontekście pojęcia, przywołano rozumienie najważniejszych określeń z nią związanych, prezentując w poniższej tabeli spojrzenie wybranych autorów (tab.1).

Tab. 1. Najważniejsze pojęcia związane z turystyką militarną i ich definicje

Forma / typ turystyki	Definicja
<i>Militarna turystyka kulturowa</i>	„Podróże turystyczne mające za cel uzyskanie osobistego doświadczenia lub edukację, w których istotną częścią programu, decydującą o podjęciu podróży lub udziale w niej, jest zwiedzanie miejsc i obiektów o charakterze obronnym lub związanych z dziejami konfliktów zbrojnych, a także wojska i uzbrojenia, dowódców i żołnierzy.” [Mikos von Rohrscheidt 2008, s. 115].
<i>Turystyka historyczno-militarna</i>	„Formy turystyki związane z odwiedzaniem byłych i obecnych obiektów wojskowych, miejsc bitew, muzeów poświęconych historii wojskowości, wybitnym dowódcom, dawnej technice wojskowej, itp., a także innych miejsc związanych z minionymi i obecnymi wydarzeniami militarnymi, jak również udział (czynny i bierny) w inscenizacjach nawiązujących do historii wojen i wojskowości, związanych z tym grach zespołowych itp.” [Kowalczyk 2009, s. 288].
<i>Turystyka wojenna (ang. war tourism)</i>	„Odwiedzanie terenów, na których toczą się działania wojenne” [Kowalczyk 2008, s. 44]; „Dobrowolne podróże do rejonów (stref) objętych aktywnymi konfliktami wojennymi.” [Mahrouse 2016, s. 331]. W ramach turystyki wojennej mieści się podejmowanie takich aktywności, jak np. patrolowanie terenu wojennego z afgańską armią, usuwanie min lądowych, spotkania z gubernatorami wojennymi lub z przywódcami grup buntowników [Warner 2008, za: Mahrouse 2016, s. 331].
<i>Turystyka pól bitewnych (ang. battlefield tourism)</i>	„Podróże i wizyty na polach bitewnych, w muzeach i mauzoleach upamiętniających bitwy, wyrażające się poprzez oglądania okopów, bunkrów, umocnień, poszukiwanie pozostałości wojennych i militariów” [Tanaś 2009, s. 272].
<i>Tanatoturystyka</i>	„Specyficzny rodzaj turystyki kulturowej obejmujący podróże o charakterze poznawczym lub poznawczo – religijnym do miejsc dokumentujących i upamiętniających śmierć. Podróże te, w określonym stopniu, mogą być wywołane szczególnymi cechami osoby lub osób, których śmierć jest przedmiotem zainteresowania, charakterem, historią i interpretacją zdarzenia lub miejsca będącego celem podróży oraz motywami (potrzebami) osób biorących w nich udział” [Tanaś 2008, s. 147].
<i>Mroczna turystyka (ang. dark tourism)*</i>	„Podróże do miejsc katastrof, masowej śmierci, ludobójstwa i morderstw” [Foley, Lennon 1996, za: Komsta 2013, s. 46.]
<i>Archeologia wojskowa</i>	Odwiedzanie miejsc, „(...) o których wiadomo, że toczyły się na nich bitwy, ale nie zostały one upamiętnione.” Jest to forma turystyki będąca na pograniczu turystyki militarnej oraz tzw. <i>research tourism</i> [Kowalczyk 2008, s. 46].
<i>Turystyka aktywna / przygodowa wykorzystująca elementy militariów</i>	Podróże o charakterze turystyki aktywnej lub przygodowej, w której wykorzystywane są elementy militariów: sprzętu wojskowego, czy też terenów wojskowych i pewnych technik stosowanych przez żołnierzy. Taka forma turystyki, zgodnie z definicją, nie może być jednak uznana za turystykę militarną [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011, s. 14-15; 45].

*szczegółowe różnice między mroczną turystyką a tanatoturystyką opisuje np. Komsta 2013, s. 49-51.

Źródło: opracowanie własne.

Choć turystyka militarna powoli zyskuje popularność w krajach takich jak np. USA, Niemcy, Polska, itp., o czym świadczą przykłady w literaturze przedmiotu [Jędrusiak, Mikos von Rohrscheidt 2011; Kowalczyk 2009], w Indiach stanowi ona raczej turystykę niszową, zwłaszcza w przypadku turystów zagranicznych. Dotychczas nie przeprowadzono badań dotyczących stanu turystyki militarnej w Indiach, gdzie zachowane zostałyby procedury naukowe, a badania te następnie opublikowano by w anglojęzycznej literaturze naukowej czy też źródłach internetowych. Uwzględniając segment turystów krajowych, elementy turystyki militarnej realizowane są zwykle w połączeniu z turystyką krajoznawczą lub kulturową (np. wycieczki obsługiwane przez lokalne biura podróży), edukacyjną (wycieczki szkolne dla dzieci i młodzieży), aktywną (np. wycieczki trekkingowe do fortów położonych na trudno dostępnych terenach, np. Fortu Rajmachi) i in.¹⁶ Niemniej jednak dzięki inicjatywie Veer Yatra istnieją duże szanse, by mocniej wyodrębnić turystykę militarną i realizować aktywności turystyczne skupione konkretnie wokół tej formy turystyki.

Charakterystyka i ocena przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra

Możliwość uprawiania turystyki militarnej poprzez uczestnictwo w działalności turystycznej Veer Yatra to inicjatywa, która zapoczątkowana została przez Przedsiębiorstwo Byłych Wojskowych Stanu Maharashtra (ang. Maharashtra Ex-servicemen Corporation Ltd.), którego nazwa w formie akronimu brzmi: MESCO. Powstanie tej instytucji zostało z kolei zainicjowane przez władze stanu Maharashtra. Jej najważniejszym zadaniem jest wspieranie dobrobytu byłych wojskowych i ich rodzin poprzez zapewnianie im zatrudnienia oraz angażowanie byłych żołnierzy w różnego rodzaju zajęcia prospołeczne. Owocem tych działań było zaprojektowanie i wdrożenie w życie turystycznej inicjatywy Veer Yatra. Dzięki odpowiedniemu zaadaptowaniu dostępnej infrastruktury wojskowej dla celów turystycznych (np. w miejscowości Mahad lub w Alibaug) oraz wykorzystaniu dużego doświadczenia i znajomości wojskowych realiów przez byłych żołnierzy armii indyjskiej, stworzono przedsięwzięcie unikalne na skalę krajową. Stosując odpowiednią promocję oraz strategię zarządzania, Veer Yatra w przyszłości stanowić może centrum turystyki militarnej w Indiach, które w jej realizacji uwzględniać będzie przede wszystkim funkcję kulturową i edukacyjną.

Przedsiębiorstwo Byłych Wojskowych Stanu Maharashtra – MESCO – powstało w 2002 roku. Z kolei przedsięwzięcie turystyczne przez nie zaprojektowane (określane przez samych założycieli „inicjatywą turystyczną”), czyli Veer Yatra, zostało utworzone w roku 2013. Nazwa przedsięwzięcia pochodzi od słowa „*veer*” (hindi), będącego określeniem „odważny” (ang. *brave*) [www.shabdkosh.com/translate/brave/brave-meaning-in-Hindi-English, 12.12.2017] oraz „*yatra*” (hindi), co oznacza podróż, procesję [<https://en.wikipedia.org/wiki/Yatra>, 12.12.2017], albo też pielgrzymkę podejmowaną przez wyznawców hinduizmu [www.definitions.net/definition/yatra, 12.12.2017]. Można wysnuć przypuszczenie, że nazwa przedsięwzięcia oznacza „odważną podróż” lub też „odważną peregrynację”, co stanowi zapewne odwzorowanie ducha dyscypliny i odwagi, charakterystycznego dla żołnierskiego życia. Nawiązanie do duchowego aspektu podróży może dodatkowo ilustrować rolę religii w życiu mieszkańców Indii.

Realizacja militarnej turystyki kulturowej w ramach przedsięwzięcia Veer Yatra odbywa się w trzech stałych lokalizacjach, zaprezentowanych na ryc. 1 oraz ryc. 2.

¹⁶ Informacje uzyskano w trakcie wywiadu z Przedstawicielem ds. Turystyki MESCO - brak oficjalnych badań na ten temat, które można tutaj przytoczyć.

Ryc. 1. Lokalizacja obiektów turystycznych Veer Yatra – ujęcie małoskalowe

Źródło: opracowanie własne przy użyciu narzędzia Google Maps.

Ryc. 2. Lokalizacja obiektów turystycznych Veer Yatra – ujęcie wielkoskalowe

Źródło: Opracowanie własne przy użyciu narzędzia Google Maps.

Dwie z nich, tj. Mahad (nr 1 na mapie) oraz Alibaug (nr 2) dysponują bazą noclegową dla turystów. W lokalizacji oznaczonej numerem 3 mieści się siedziba główna MESCO, obok której usytuowany jest Narodowy Pomnik Wojenny Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) oraz znajdujące się na tym samym terenie Muzeum Wojskowe. Oficjalnie na stronie internetowej Veer Yatra [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017] przedstawione są dwa pierwsze obiekty spośród wyżej wymienionych. Mając jednak na uwadze potencjał trzeciego obiektu dla realizacji celów

militarnej turystyki kulturowej oraz fakt, że obiekt ten znajduje się pod opieką tego samego przedsiębiorstwa, postanowiono w danym badaniu uwzględnić go jako część infrastruktury turystyki militarnej obsługiwanej przez przedsięwzięcie Veer Yatra. Krótka charakterystyka obiektów została przedstawiona w tab. 2.

Tab. 2. Charakterystyka obiektów umożliwiających realizację turystyki militarnej w Veer Yatra

Nr na mapie	Nazwa obiektu	Adres	Najważniejsze elementy infrastruktury
1.	Mahad Military Guest House 	Military Guest House, Mahad Raigad Dist, Navenagar, Near ST Bus Stand, Mahad, Maharashtra 402301, Indie	• baza noclegowa dla turystów: pokoje (x 5) oraz wolnostojące chatki usytuowane nad rzeką (x5) (zniżki dla wojskowych), • zaplecze gastronomiczne, • sala konferencyjna, • możliwość kempingu, • tzw. tereny zielone przy obiekcie (o pow. 3 akrów), które wykorzystywane są m.in. w celach rekreacyjnych, • baza wypadowa, z której organizowane są wycieczki do Fortu Raigad, • wiele plaż w okolicy, • miejscowość Mahad uznawana jest za „ziemię obrońców wolności”. Uważa się, że wiele najważniejszych ruchów wyzwolenicznych zrodziło się właśnie tam [http://mescotourism.com/Pages/AboutMahad, 12.12.2017]. Jest to więc zdecydowanie bardzo ważny punkt dla turystów uprawiających militarną turystykę kulturową.
2.	Alibaug Guest House 	Opp. Home Guard office, Gondhalpada, Alibaug, Raigad, Maharashtra 402201, Indie	• baza noclegowa (wybór pokoi od jedno- do dziewięcioosobowych), • baza wypadowa np. w rejonie Konkan i zlokalizowanych tam fortów (np. Fortu Gagangiri).
3.	The National War Memorial Southern Command 	Prince Of Wales Drive, Ghorpuri Lines, Dobarvadi, Ghorpadi, Pune, Maharashtra 411001, Indie	• Narodowy Pominik Wojenny Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) - pomnik upamiętniający męczenników i ofiary wojenne, • Muzeum Wojenne (w budynku) z ekspozycją broni wojskowej, umundurowania, odznaczeń wojskowych, historii konfliktów zbrojnych w Indiach, a także zasług i pomocy armii indyjskiej w momentach kataklizmów (np. powodzi), • ekspozycja maszyn wojskowych, m.in. czołgów (w tym zdobyty czołg armii pakistańskiej), samolotów, okrętu wojennego, • wystawa obrazów przedstawiających głównie sceny batalistyczne z kart historii Indii, • tablice informacyjne odnośnie największych bitw w historii Indii, • stanowiska turystyczne z tzw. fotościankami (ang. fotostand), czy też imitacja stanowiska strzelniczego z atrapą broni używanej w armii indyjskiej (ryc.2), itp., • sklepik z pamiątkami związanymi z militariami, • wydzielony teren do gry w paintball, • okazjonalnie organizowane „żywe eksponaty”, czyli pokaz umundurowania wojskowego przez przebranych kadetów lub koncerty pieśni wojskowych, itp.

Źródło: opracowanie własne na podstawie materiałów źródłowych.

Oprócz wymienionych w powyższej tabeli miejsc, turystyka militarna w ramach Veer Yatra realizuje również inicjatywy związane z edukacją, upamiętnianiem poległych bohaterów wojennych, a także krzewieniem ducha patriotyzmu wśród dzieci i młodzieży. Działania te obejmują m.in. szkolenia dla młodzieży, oprowadzanie po ośrodkach militarnych, pokazy zbrojeniowe, parady, prezentacje umundurowania poprzez „żywe eksponaty” (prezentowanie mundurów np. na młodych kadetach), huczne obchody rocznic najważniejszych batalii wojskowych, i in. Veer Yatra organizuje również specjalne szkolenia dla młodzieży. Szkolenia trwają zwykle trzy dni, a w programie zawarte są różnego rodzaju zajęcia rozwijające umiejętności niezbędne w wojskowym, ale również i w codziennym życiu. Dodatkowo, w trakcie owych obozów, uczniom prezentowane są realia życia wojskowego jak i również przytaczane są opowieści dotyczące historii wojskowości i konfliktów zbrojnych w Indiach, co pełnić ma funkcję edukacyjną i wychowawczą. MESCO, poprzez działalność Veer Yatra pokłada dużą wiarę w wartość edukacji patriotycznej dzieci i młodzieży, dlatego też większość działań poza sezonem turystycznym skupiona jest wokół kształcenia młodych osób i szerzenia edukacji związanej z historią Indii i wojskowym aspektem życia. Szczegółowy opis inicjatyw aranżowanych szczególnie z myślą o młodzieży został zaprezentowany na stronie internetowej Veer Yatra, wraz z bogatym zbiorem fotograficznym ukazującym poszczególne działania [www.veeryatra.com/Gallery.html, 12.12.2017].

Ryc. 3. Przykład imitacji stanowiska strzelniczego dla turystów z atrapą broni na terenie Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego w Pune (Indie)

Źródło: Fotografia – Puneet Bareja (X 2017).

Podstawowym celem działalności Veer Yatra jest uświadomienie wszystkim mieszkańcom Indii, jak odważne życie wiodą żołnierze armii indyjskiej, co odbywać się ma m.in. na drodze zaangażowania cywilów w uprawianie turystyki militarnej. Celem głównym jest również zapewnienie zatrudnienia wszystkim byłym wojskowym z różnych części kraju, co ma przynieść korzyści materialne oraz dostarczyć środków finansowych byłym żołnierzom oraz ich rodzinom. Pewnego rodzaju „produktem ubocznym” tak sformułowanych celów jest zainicjowanie turystyki militarnej.

Dostrzegając liczne korzyści z realizacji tej formy turystyki, które uzyskują nie tylko zatrudnieni byli żołnierze (czasem również wdowy po żołnierzach), MESCO postanowiło zainwestować w rozwój inicjatywy i umożliwić uprawianie turystyki militarnej (z uwzględnieniem aspektu kulturowego) nie tylko turystom krajowym, lecz również turystom pochodzącym z zagranicy. Z myślą o sektorze turystyki przyjazdowej w 2016 roku

zlecono wykonanie strony internetowej przedsięwzięcia Veer Yatra, której treść przedstawiona została w języku angielskim. W działaniach promocyjnych uwzględniono również prowadzenie profilu w mediach społecznościowych [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017]. Zaprojektowano zróżnicowane produkty turystyczne, które umożliwiają uczestnictwo różnych typów podróży w aktywnościach turystycznych o charakterze militarnym. Stworzono specjalne programy szkoleniowe dla grup szkolnych, wyjazdy o charakterze przygodowym, jak i również zawierającym elementy turystyki aktywnej. Z myślą o osobach, dla których ważny jest aspekt duchowości w trakcie podróży, stworzono wycieczki do miejsc będących obiektami pielgrzymkowymi. Ofertę produktów turystycznych, które realizowane są w ramach inicjatywy Veer Yatra, przedstawiono w tab.3.

Ocena produktów turystycznych oferowanych w ramach działalności Veer Yatra

W tabeli 3. w ostatniej kolumnie dokonano oceny poszczególnych produktów turystycznych oferowanych przez Veer Yatra. Ocena ta dotyczy dostrzeżenia elementów militarnej turystyki kulturowej w ofercie przedsięwzięcia. Zastosowano skalę punktową 0-3, w zależności od tego, w jakim stopniu w poszczególnych produktach turystycznych dostępnych w oficjalnej ofercie przedsięwzięcia, można było zaobserwować elementy świadczące o kulturowym charakterze turystyki militarnej. Wartość punktacji wyjaśnia się następująco:

- 0 pkt – brak występowania elementów militarnej turystyki kulturowej;
- 1 pkt – występowanie pewnych aktywności związanych z turystyką militarną, które w zależności od ich sposobu przeprowadzenia (stopień zorientowania na funkcję poznawczą/edukacyjną) mogłyby być uznane za przejawy militarnej turystyki kulturowej;
- 2 pkt – występowanie pewnych aktywności związanych z militarną turystyką kulturową, lecz w zbyt ograniczonym stopniu, by dane działanie (produkt turystyczny) można było w pełni przypisać do tej formy turystyki;
- 3 pkt – działanie (produkt turystyczny), które można określić jako aktywność turystyczną związaną z militarną turystyką kulturową.

W ten sposób oceniono osiem produktów turystycznych oferowanych przez Veer Yatra, z maksymalną liczbą punktów możliwą do zdobycia wynoszącą dwadzieścia cztery oraz maksymalną jednostkową liczbą punktów w każdej kategorii równą trzy. Wyniki zaprezentowano w poniższej tabeli (tab. 3).

Tab.3. Produkty turystyczne oferowane w ramach działalności Veer Yatra

Lp.	Nazwa produktu	Miejsce realizacji	Najważniejsze atrakcje	Elementy militarnej turystyki kulturowej (skala 1-3)
Segment I – Szkolenia dla grup szkolnych – Baal Veer Yatra				
1.	<i>Valiant Pune Camp</i>	Pune, Mahad, Panhala	- Szkolenie w formie obozów letnich dla młodzieży szkolnej (12+), które ma na celu naukę dyscypliny, poszerzenie wiedzy o historii kraju oraz zapoznanie młodych ludzi z realiami życia w wojsku. Zajęcia podejmowane na obozach mają też wzmacniać ducha patriotyzmu, - przykładowe zajęcia aktywizujące: joga, szkolenie z udzielania pierwszej pomocy, samoobrona, rozkładanie namiotów, grupowe gry o charakterze militarnym, odwiedzanie obiektów militarnych, i in.	Tak – 3/3
2.	<i>Valiant Pune – One day visit</i>	Pune	- zwiedzanie obiektów militarnych zlokalizowanych w Pune, m.in. Narodowego Pomnika Wojennego Dowództwa Południowego (ang. The National War Memorial Southern Command) oraz infrastruktury towarzyszącej, tj. Muzeum Wojennego, ekspozycji czołgów, armat oraz okrętu wojennego, - paintball na terenie obiektu.	Tak – 3/3
Segment II – turystyka militarna z elementami turystyki aktywnej i przygodowej				
3.	<i>Courageous Konkan</i>	Okolice Bombaju, Pune, Mahad'u i Alibaug	- zwiedzanie fortów wojskowych, w których rozegrały się ważne wydarzenia w historii kraju (Murud Janjira, Janjira Fort, Raigard Fort), - gry wojskowe, - aktywności terenowe, np. spływ tratwami po rzece, - opowieści o urokach życia wojskowego snute przy ognisku przez byłych żołnierzy, - możliwość oglądania krokodyli w naturalnym środowisku, żyjących w pobliskiej rzece Savitri	Tak – 2/3
4.	<i>Majestic Raigard</i>	Okolice Mahad'u i Fortu Raigard	- trekking i zwiedzanie Fortu Raigard wraz z poznaniem przeszłości obiektu oraz miejsca, - opowieści o urokach życia wojskowego snute przy ognisku przez byłych żołnierzy, - gry wojskowe, - możliwość oglądania krokodyli w naturalnym środowisku, żyjących w pobliskiej rzece Savitri, - inne aktywności – na życzenie.	Tak – 2/3
Segment III – aktywność turystyczna z elementami turystyki pielgrzymkowej - Religious Veer Yatra				
5.	<i>Kashi Yatra</i>	Varanasi i okolice	zwiedzanie miejsc świętych dla wyznawców hinduizmu	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie)
6.	<i>Blissful Char-Dham</i>	Cztery najważniejsze świątynie będące obiektami	- trekking, - przeloty helikopterem, - wycieczki krajoznawcze z uwzględnieniem najważniejszych obiektów pielgrzymkowych na trasie czterech świątyń szlaku Char-Dham:	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego)

		pielgrzymko wymi na trasie Char-Dham	Badrinath", "Kedarnath", "Yamunotri"	tylko na wyraźne życzenie)
7.	<i>Audacious Amarnath</i>	Okolice Świątyni Amarnath	• trekking, • przeloty helikopterem, • wycieczki krajoznawcze w okolicach jaskini Amarnath, w tym zwiedzanie pomnika upamiętniającego wojnę kargilską (ang. Kargil War), będącą wynikiem konfliktu między Indiami a Pakistanem	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie)
Segment IV – aktywność turystyczna dla firm (elementy turystyki motywacyjnej)				
8.	<i>Brave Corporate Outbound</i>	Mahad i okolice	• warsztaty z zarządzania, planowania strategicznego oraz z tworzenia zespołu (tzw. <i>team-building</i>), • ćwiczenia integracyjne, • aktywne zajęcia ruchowe (np. spływ tratwami po górskiej rzece), • gry wojskowe, • wycieczki po okolicach Mahad'u (np. do Fortu Raigard, Pratapgad, Murud-Janjira).	Nie – 0/3 (elementy poznania aspektu militarnego tylko na wyraźne życzenie) – charakter turystyki motywacyjnej

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych źródłowych.

Na 24 możliwe do uzyskania punkty przyznano ich łącznie 10. W ośmiu ocenianych produktach aż cztery z nich nie wykazywały charakteru militarnej turystyki kulturowej w najmniejszym stopniu (0 pkt). Wynik równy punktacji rzędu 10/24 nie jest na pierwszy rzut oka imponujący i mógłby sugerować nikły związek działalności z ideą militarnej turystyki kulturowej. Warto jednak zauważyć, że elementy tej formy turystycznej pojawiają się w oferowanych produktach zależnie od określonych grup turystów. Przykładowo, podróże o charakterze religijnym (segment III – dominująca orientacja na turystykę pielgrzymkową) nie uwzględniają żadnych aspektów militarnych powiązanych z krzewieniem wartości kulturowych, tak jak i podróże zaprojektowane dla segmentu IV (dominująca orientacja na turystykę motywacyjną), w których głównym celem jest zaangażowanie turysty w gry militarne oraz różnego rodzaju integracyjne aktywności ruchowe. Segmentom tym nie przyznano żadnych punktów.

Jednak segment II łączy w sobie elementy militarnej turystyki kulturowej (np. poprzez zwiedzanie dawnych obiektów militarnych – fortów – i poznawanie historii ważnych starć zbrojnych, itp.), a dodatkowo zawiera atrakcje związane z aktywnością na świeżym powietrzu (np. trekkingiem, zespołowymi grami militarnymi, itp.). Produktom przypisanym temu segmentowi przyznano punktację o wartości 2/3.

Działaniami, które za to zdecydowanie można wpisać w nurt militarnej turystyki kulturowej są oferty skierowane do dzieci i młodzieży (segment I), gdzie przyznano maksymalną liczbę punktów (3/3). Może to wynikać z mocno ugruntowanych przekonań osób zarządzających Veer Yatra, o słuszności intensywnego kształcenia młodzieży w duchu patriotyzmu, m.in. poprzez poszerzanie ich wiedzy w zakresie militariów oraz historii wojskowości w ich kraju. Produkty te coraz pełniej ujawniają swój potencjał, gdyż według informacji uzyskanych w czasie wywiadu, to właśnie te dwie oferty z segmentu I są najbardziej popularnym wyborem wśród aktywności turystycznych realizowanych w ramach Veer Yatra.

Po dokonaniu przeglądu zaprezentowanych wyżej wyników stwierdzono, że w działalności odbywającej się w ramach funkcjonowania przedsięwzięcia turystycznego Veer Yatra można dostrzec wiele elementów charakteryzujących militarną turystykę

kulturową. Kulturowy aspekt ujawnia się m.in. poprzez dostarczanie informacji historycznych odnośnie starć zbrojnych w konkretnych obiektach (np. w Forcie Murud Janjira) lub też ogólnej historii wojskowości na terenie całych Indii (np. w Muzeum Wojskowym w Pune wyświetlany jest ok. 15-minutowy film prezentujący historię najważniejszych konfliktów zbrojnych na terenie Indii oraz przedstawiający zasługi armii indyjskiej). Organizowane są również specjalne wydarzenia szerzące kulturę wojskowości (zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży, mające przede wszystkim na celu wychowanie w duchu patriotyzmu). Fotoreportaże z tych działań można obejrzeć na stronie internetowej przedsięwzięcia w zakładce „Galeria” (ang. *Gallery*).

Analizując działalność Veer Yatra postanowiono zdiagnozować także mocne oraz słabe strony przedsięwzięcia pod kątem realizacji militarnej turystyki kulturowej. Uwzględniono przy tym możliwości uczestnictwa turystów krajowych oraz zagranicznych (anglojęzycznych).

Biorąc pod uwagę mocne strony przedsięwzięcia, z pewnością należy wymienić zróżnicowaną i ciekawą ofertę, która uwzględnia różne typy turystów według aktualnych potrzeb lokalnego rynku (np. turystykę pielgrzymkową - będącą nieodłącznym elementem kulturowym Hindusów, czy też cieszącą się dużą popularnością turystykę motywacyjną dla pracowników firm). Kadra zarządzająca Veer Yatra szczególną uwagę poświęca edukacji historyczno-militarnej młodym ludziom, inwestując tym samym w rozwój przyszłych pokoleń w wymiarze kulturowym. W trakcie badań terenowych trudno było nie odnieść wrażenia, że zarówno władze zarządzające, pracownicy obiektu jak i przypadkowo zaczepieni turyści krajowi (w trakcie badań nie zauważono turystów zagranicznych) z dumą odnosili się do swojego dziedzictwa narodowego, a o sferze wojskowości wyrażali się z ogromnym szacunkiem, w którym dostrzegalna była pełna fascynacja i aprobata. Nie można nie zauważyć, że silne uczucia patriotyczne są mocno pielęgnowane przez mieszkańców Indii, a stan Maharashtra, odznaczając się istotnie na mapie historii wojskowości Indii (co uwidacznia się choćby poprzez liczbę rozmaitych obiektów wojskowych na tym obszarze, np. fortów [www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/, 12.12.2017]) stanowić może potencjał dla rozwoju turystyki militarnej w tym rejonie. Możliwości te lukratywnie wykorzystuje przedsięwzięcie Veer Yatra.

Kolejnym plusem dla omawianego przypadku jest posiadanie własnej infrastruktury służącej do obsługi turystów w trzech punktach regionu (tj. w Mahad, Alibaug – z możliwością zakwaterowania, oraz w Pune- z siedzibą władz MESCO). Przedsiębiorstwo to posiada wsparcie rządu indyjskiego, co wiąże się z posiadaniem źródeł dofinansowania i możliwości rozwoju inicjatyw takich jak np. turystyczne przedsięwzięcie Veer Yatra. Dodatkowo, przy realizacji przedsięwzięcia zatrudnieni są byli wojskowi, których wiedza oraz umiejętności praktyczne są z pewnością nieocenionym wsparciem dla działalności. Obecność wojskowych, którzy posiadają znaczące doświadczenie oraz obeznanie z realiami życia wojskowego wpływa na autentyczność przekazu, co z pewnością zwiększa atrakcyjność oferowanych usług w zakresie realizacji turystyki militarnej.

Niewątpliwą zaletą działalności Veer Yatra jest także pomoc byłym wojskowym oraz ich rodzinom (w tym wdowom po poległych żołnierzach) poprzez zapewnienie im zatrudnienia i środków finansowych. Pomoc ta obejmuje nie tylko żołnierzy zamieszkujących stan indyjski Maharashtra, choć to właśnie lokalni eks-wojskowi są przede wszystkim zatrudniani przy obsłudze ruchu turystycznego w Mahadzie, Alibaug i Pune. Tym samym Veer Yatra realizuje jedną z częściowych zasad koncepcji zrównoważonego rozwoju, która dotyczy uwzględnienia interesów lokalnych mieszkańców obszaru, w którym realizowana jest turystyka, a tym samym poprawia jakość ich życia.

Kolejnym punktem działającym na korzyść przedsięwzięcia jest prowadzenie strony internetowej w języku angielskim (odznaczającej się ciekawym projektem oraz atrakcyjną szatą graficzną [<http://veeryatra.com>, 12.12.2017]). Dodatkowo, Veer Yatra aktywnie promuje

swoje działania na portalu społecznościowym Facebook [www.facebook.com/VeerYatraMesco/, 12.12.2017], co stanowi niewątpliwe ułatwienie dla promocji przedsięwzięcia, przez co przekaz ma większe szanse na dotarcie do turystów zagranicznych. Na stronie profilowej Veer Yatra organizatorzy promują działalność przede wszystkim przy użyciu atrakcyjnych pomocy wizualnych, np. krótkich filmów zachęcających do podjęcia podróży przez nich zorganizowanej (przykład filmu reklamującego wyprawę do miejsca pielgrzymkowego – Amarnath - pod nadzorem i w ramach działalności byłych wojskowych armii indyjskiej – dostępny pod linkiem [www.facebook.com/VeerYatraMesco/videos/934055256734632, 12.12.2017]).

Zarządzanie przedsięwzięciem nie jest niestety wolne od pewnych błędów, które rzutują na możliwości jego dalszego rozwoju oraz intensywność popularyzowania turystyki militarnej w Indiach. Wśród niewątpliwych wad przedsięwzięcia należy podać na pierwszym miejscu powolną i niezbyt konsekwentną realizację usług turystycznych w stosunku do turystów zagranicznych. Powody tego stanu rzeczy mogą być różne. Z pewnością znaczącą jest bariera językowa: nie wszyscy pracownicy, z którymi ma styczność potencjalny turysta zagraniczny, władają biegle językiem angielskim. W obecnej chwili zainteresowanie działalnością Veer Yatra przez podróżnych zza granicy jest na tyle znikome, że do zarządzających przedsięwzięciem zgłaszają się jedynie pojedynczy turyści. W związku z tym, program oferty może być czasem mocno okrojony, a profesjonalny przewodnik mówiący w języku angielskim towarzyszy turystom w ograniczonym zakresie (i często za dodatkową opłatą). Niemniej jednak podstawowa komunikacja w języku angielskim jest jak najbardziej możliwa (np. w miejscu zakwaterowania). Poważny problem pojawia się w momencie realizacji wycieczek terenowych, np. do Fortu Raigard. Wtedy żaden wiedzy turysta kierujący się w podróżach przede wszystkim motywem poznawczym, nie zaspokoi swojej ciekawości odnośnie np. historii danego miejsca oraz przebiegu dawnych działań wojennych, właśnie z powodu ograniczonych zdolności lingwistycznych osoby pełniącej funkcję przewodnika na odwiedzanym terenie. Choć osoby zarządzające Veer Yatra deklarowały swoją gotowość do obsługi turystów zagranicznych, czego dowodem ma być np. przygotowanie strony internetowej i profilu działalności w mediach społecznościowych w języku angielskim, to działania te są dopiero pierwszym krokiem w kierunku poszerzenia oferty realizacji turystyki militarnej przez turystów zagranicznych.

Podsumowanie

Zdaniem Autorki artykułu, władze zarządzające przedsięwzięciem Veer Yatra powinny opracować solidną strategię ze szczególnym uwzględnieniem działań marketingowych skupionych na segmencie turystów zagranicznych. Działania te powinny być wdrażane konsekwentnie, a ich realizacja powinna nastąpić w konkretnym, niezbyt odległym horyzoncie czasowym po to, aby móc obserwować pierwsze efekty w nieodległej przyszłości. Brak odpowiedniego przygotowania kadry pod względem merytorycznym oraz lingwistycznym (przynajmniej w zakresie języka angielskiego, który jest, notabene, drugim oficjalnym językiem urzędowym Indii [<http://meity.gov.in/content/official-language-act>, 12.12.2017]), jak i również brak odpowiedniej intensyfikacji działań marketingowych dotyczących Veer Yatra, przyczyniać się będzie do braku wiedzy o przedsięwzięciu oraz braku zainteresowania wśród potencjalnych turystów zagranicznych. Inną przeszkodę stanowi ograniczenie dostępności do niektórych obiektów związanych z militarną kulturą armii indyjskiej (np. do samej siedziby MESCO wraz z obiektami przyległymi) dla turystów zagranicznych. Ograniczenie to uzasadniane jest przepisami dotyczącymi bezpieczeństwa narodowego i tajemnicy wojskowej.

Kupiec i Dusza [2012] trafnie zauważyli, że preferencje osób uczestniczących w turystyce militarnej są odmienne od preferencji turystów masowych. Stanowi to pewne utrudnienie dla adaptacji obiektów militarnych mogących stanowić obiekt zainteresowania dla realizacji turystyki militarnej z uwzględnieniem aspektu kulturowego [Janeczko, Heise 2013, s. 138]. Niemalym wyzwaniem jest również utrzymanie profilu działalności w zgodzie z czystą definicją militarnej turystyki kulturowej czy też turystyki historyczno-militarnej, które najsilniej reprezentują realizację funkcji kulturowej, edukacyjnej, czy też wychowawczej. Niekiedy poszerzenie działalności o kolejne segmenty, np. turystów aktywnych zainteresowanych realizacją turystyki przygodowej/aktywnej z zachowaniem elementów militarnych, a czasem połączenie tych dwóch form w zakresie dopasowanym do konkretnego klienta, może dostarczać nie tylko korzyści materialnych dla przedsiębiorcy w postaci zwiększonych dochodów. Tego typu działania mogą przyczyniać się również do popularyzowania szeroko pojętej turystyki militarnej i wzbudzać zainteresowanie tematyką historii dawnych batalii, elementami wojskowości oraz dziejami samego kraju, poszerzając wiedzę historyczną i krajoznawczą danego turysty. Zakres szczegółowości materiału historycznego oraz elementów militarnych prezentowanych konkretnemu turyście może, a nawet powinien się różnić, w zależności od uczestników i ich wiodących motywacji przy podejmowaniu aktywności turystycznych. Oferta turystyki militarnej powinna być dopasowana do różnego rodzaju segmentów turystycznych: od wyspecjalizowanych pasjonatów po turystów o podstawowej wiedzy z zakresu militariów czy też historii związanej z bataliami. Dzięki temu turystyka militarna oparta na wartościach kulturowych może zyskać popularność na większą skalę.

Poprzez umiejętne skonstruowanie oferty turystycznej stanowiącej kombinację np. elementów turystyki przygodowej z turystyką kulturową o charakterze historyczno-militarnym, będzie można trafić do szerszego grona odbiorców i połączyć tzw. „przyjemne z pożytecznym”. Jest to niezwykle istotne w odniesieniu do grupy ludzi młodych, dla których realizacja militarnej turystyki kulturowej pełnić będzie funkcję wychowawczą oraz odpowiedzialna będzie za kształtowanie postaw patriotycznych. Warto jest więc podejmować próby umiejętnego zestawiania elementów aktywności z innych form i rodzajów turystyki w celu zwiększenia jej atrakcyjności i poszerzenia zasięgu oddziaływania.

Przykładem działania turystycznego, które stosuje taką strategię, funkcjonując w obszarze turystyki militarnej, jest Veer Yatra – jedyna w swojej branży działalność popularyzująca turystykę militarną w Indiach. W swojej ofercie zawiera ona produkty skierowane do różnych grup turystów, o zróżnicowanym występowaniu form i typów turystyki powiązanych z obszarem turystyki militarnej. Inicjatywa ta nie jest wolna od wad i można dostrzec pewne bariery realizacji, zwłaszcza w odniesieniu do obsługi turystów zagranicznych (np. bariera językowa, ograniczone możliwości poznawania niektórych miejsc związanych z życiem wojskowym armii indyjskiej, itp.). Jednakże pomimo to, Veer Yatra stanowi obiekt unikatowy na skalę krajową. Działalność ta zdecydowanie przyczynia się do popularyzowania turystyki militarnej, w tym również militarnej turystyki kulturowej, przede wszystkim wśród turystów krajowych. W przyszłości, przy odpowiednim zarządzaniu i przemyślanej strategii działania, Veer Yatra ma szansę stać się sztandarowym ośrodkiem turystycznym, w którym turystyka militarna realizowana będzie na dużą skalę.

Bibliografia

- Janeczko E., Heise M., 2013, *Możliwości rozwoju turystyki militarnej w lasach na przykładzie Nadleśnictwa Wejherowo*, „Studia i Materiały CEPL w Rogowie”, R. 15, Zeszyt 37/4/2013, s. 137-143
- Jędrusiak T., Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Militarna turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa
- Komsta A., 2013, *Problem dark tourism i jego możliwości w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, Nr 2/2013, s. 46-65
- Kowalczyk A., 2009, *Turystyka historyczno-militarna*, [w:] K. Buczkowska i A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań, s. 286-312
- Kowalczyk A., 2008, *Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością*, [w:] A. Kowalczyk (red.), *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Zakład Graficzny Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 44-46
- Mahrouse G., 2016, *War-zone Tourism: Thinking Beyond Voyeurism and Danger*, „ACME: An International Journal For Critical Geographies”, 2016, 15(2), s. 330-345
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*, GWSHM Milenium, Gniezno
- Prideaux B., 2007, *Echoes of War: Battlefield Tourism*, [in:] Ch. Ryan (ed.), *Battlefield tourism. History, Place and Interpretation*, Elsevier, Amsterdam, s. 17-28
- Tanaś S., 2009, *Tanatoturystyka*, [w:] K. Buczkowska i A. Mikos von Rohrscheidt (red.), *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego, Poznań, s. 266-285

Spis źródeł internetowych

- www.facebook.com/VeerYatraMesco/videos/934055256734632 [12.12.2017]
- www.raigadfort.in/p/raigad-fort-history.html [12.12.2017]
- <http://mescotourism.com/Pages/AboutMahad> [12.12.2017]
- <http://theses.gla.ac.uk/3547/1/2012milesphd22.pdf> [12.12.2017]
- <http://meity.gov.in/content/official-language-act> [12.12.2017]
- <https://www.facebook.com/VeerYatraMesco/> [12.12.2017]
- <http://www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/> [12.12.2017]
- www.walkthroughindia.com/attraction/top-21-magnificent-forts-of-maharashtra-you-must-visit/ [12.12.2017]
- www.veeryatra.com/Gallery.html [12.12.2017]
- www.shabdkosh.com/translate/brave/brave-meaning-in-Hindi-English [12.12.2017]
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Yatra> [12.12.2017]
- www.definitions.net/definition/yatra [12.12.2017]

Veer Yatra as an example of tourism activity enabling the realization of military tourism in India

Keywords: military tourism; tourism in India; Veer Yatra

Abstract: Recently the popularity of military tourism is growing, what results in creating new undertakings in this field. The aim of the study was to examine the potential of Veer Yatra as the enterprise that enables the realization of military tourism in India. The research is based on the literature studies, as well as on the empirical research. The method used was the interview and observation (mainly participant observation). Results obtained from the research confirmed assumption that Veer Yatra is a unique and pioneer tourism enterprise at national level, which enhance the popularity of military tourism in India.